

A sokszínűség fenyegetett rendje. Hibrid identitások Isztriában 1870–1910

Daniela Simon: *Die bedrohte Ordnung der Vielfalt. Kulturelle Hybridität in Istrien, 1870–1914*. Bielefeld: transcript Verlag, 2024. 392 oldal

„Utálom ezt a katolikus országot a maga százféle népével, ezer nyelvével, működésképtelen parlamentjével, amely legfeljebb egy hétre ül össze, amelynek uralkodóháza a legkorruptabb Európában” – ezzel a nem túl barátságos mondattal jellemezte James Joyce a Habsburg Monarchiát, amikor 1904-ben angoltanárként az isztriai Pulába érkezett. A birodalom haditengerészeti fellegrvárát máshol „tengeri Szibériának” nevezte, s itt persze nem a klímára, hanem a társadalmi tartalomra utalt (317.). Joyce-éhoz hasonló lesújtó kritikát más kortárs szerzőknél is bőven olvashatunk. Ehhez képest különösen feltűnő, hogy a mai politikai, társadalmi diskurzusokban a Habsburg Birodalom bizonyos fokig mintaállamként szerepel, de legalábbis egy olyan multietnikus térként, amely az azóta eltelt száz év nemzetállami fejlődése után segíthet újraértelmezni a köztes, vagy ahogyan a könyv központi fogalma nevezi, a hibrid identitások (szó szerinti fordításban: „kulturális hibriditás”) világát.

Simon könyve Isztria 1870 és 1914 közötti történetét tárgyalja. A hagyományos történetírás fogalmai szerint ez a „nemzeti ébredés” fél évszázada, a leendő nemzetállamokat megalapozó szellemi és politikai harcok időszaka. A 20. századi történetírás jellemzően az olasz, horvát és szlovén (részben a magyar) államfejlődés szemüvegén keresztül tekint vissza erre az évszázadra. Eredményeit nagyban befolyásolta, hogy a kutatások közvetlen területi igényeket is megfogalmaztak, de legalábbis érvként voltak felhasználhatók a politika számára (39.). A nemzeti narratívák mellett, illetve leginkább utána, az 1980-as években kezdtek csak felfedezni a terület kevert identitását, a szláv–olasz (latin) nyelvű népesség lokális, a nagy

* A szerző építészetszociológus, egyetemi tanár, az MTA doktora, az Apor Vilmos Katolikus Főiskola tudományos rektorhelyettese, Vác. E-mail: tamaska.mate@avkf.hu, ORCID: 0000-0003-1347-9391

nemzeti narratívától eltérő kultúráját. Az 1990-es évektől aztán egyre inkább előtérbe kerül a multietnikus perspektíva, anélkül azonban, hogy a hibrid identitás kérdéskörének problémáját mélyebben elemezték volna.

A szerző a könyve elején a hibrid identitás elméleti kereteit fekteti le. A fogalom viszonylag új keletű. A magyar szakirodalomban többek között a határon túli területek magyarlakta vidékeinek kutatásában kerül elő, magyarul a köztes vagy a vegyes identitás fogalmának feleltethető meg. A magyar kifejezések a hibrid identitás alapproblémáját ragadják meg: ha ugyanis „köztes” vagy „vegyes” identitásról beszélünk, akkor feltételezzük, hogy léteznek „tisztá” nemzeti identitások is, amelyekhez képest definiáló a hibrid lét, így például a vegyes nyelvhasználat. Csakhogy történetileg inkább az a helyzet, hogy a hibrid identitás az elsőbbség, tehát a 20. század előtt inkább a többnyelvűség volt a természetes. Isztriában mindenképpen. Ez a többnyelvűség azonban nem azt jelenti, hogy a beszélő minden nyelvet anyanyelvi szinten birtokolt volna. Sokkal inkább a nyelvhasználat maga volt hibrid állapot, szituációktól függően az emberek más-más nyelvi regisztereket használtak. Isztriában például a zömmel olaszul beszélő városok elitje „természetes” módon használta a franciát és a németet is, hiszen regionális kapcsolatai ezt követelték meg tőle. Sokszor azonban nem ismerték a szomszéd falu szláv lakosságának a nyelvét, mivel velük, mint társadalmilag távoli népességgel, nem kommunikáltak. Ugyanez a hibrid nyelvhasználat jellemezte, csak éppen más kontextusban az isztriai szlávok „olaszosodott” rétegeit. A 19. század társadalmi mobilizációja során a falvak lakosságának egy része maga is urbanizálódott, foglalkozást váltott, igen sokan kereskedők, kézművesek lettek. Mivel ezek a foglalkozások Isztriában jellemzően az olaszt használták közvetítő nyelvként, az ide belépő szlávok is ezt alkalmazták az üzleti és a társadalmi érintkezésben (125.). A hibriditás lényege azonban, hogy ezek a kívülálló számára „nyelvváltásként” megnyilvánuló kommunikációs szituációk a beszélő számára nem jelentenek törést, csupán egy másik „nyelvi regiszter” használatát. A hibrid identitás kapcsán a nyelv kiemelése részről annyiban önkényes, hogy elvileg más kulturális kódok is lehetnek hibridek (gondoljunk csak a lokális építészeti gyakorlatokra). Másrészről mégsem egészen az, hiszen a könyv nagy része a nyelvhasználat körül kialakult vitákat mutatja be.

Simon könyvének alapgondolata, hogy az 1870 utáni fél évszázad voltaképpen a hibrid identitás körüli viták történeteként is értelmezhető. Ezek a viták persze nem pusztán verbális jellegűek, hanem társadalmi szervezeteken keresztül megnyilvánuló folyamatok: újságok kiadása, múzeumok alapítása, kiállítások szervezése, politikai pártok működtetése, iskolák fenntartása stb.

Simon másik alaptézise a Habsburg Birodalom legitimációs válságához kötődik. Eszerint az 1848-as forradalmak után a bécsi uralkodóház, illetve az általa támogatott tudományos elit igyekezett olyan identitásmintát kínálni, amely tudatosan épített az etnikai sokszínűsége. A forradalmak megmutatták, hogy a korábbi uralkodóház iránti lojalitás mellett, illetve vele szemben egyre erőteljesebb a nemzeti

elkötelezettség. A nemzeti mozgalmak által kikezdett tradicionális uralkodói legitimitás helyett Bécs egy olyan modellt kínált, ahol egyrészt hangsúlyozottan megélhetővé váltak a helyi identitások (ideértve a helyi politikát is), másrészt ezek nem veszélyeztetették az állam integritását. Másként fogalmazva Bécs a nemzeti mozgalmakat úgy igyekezett a lokális térben megszervezni, hogy azok ne váljanak szeparatista mozgalommá. Másik irányból, tehát a nemzetiségi mozgalmak felől nézve, a birodalom egyfajta garanciát kínált arra, hogy a szélsőséges, másokat kizáró és asszimiláló nacionalizmusok ne tudjanak túlságosan megerősödni. Simon értelmezésében a kései Habsburg Birodalom identitásképe maga is egy „hibrid” modell volt. Más kérdés, hogy a szerző által részletesen tárgyalt nemzetiségi mozgalmak többsége mindezt nem fogadta el, egészen pontosan az I. világháború felé közeledve egyre kevésbé fogadta el azt. A birodalmi identitás meggyengülését Simon könyve végén a nagy geopolitikai átalakulásokkal magyarázza, nevezetesen azzal, hogy a törökök balkáni visszaszorulásával az itt élő népek korábbi veszélyérzete, mely őket a katonailag erős Bécshez kötötte, feloldódott, miközben a helyi nemzetiségek, immár a korábban egymás ellen szerveződő szlávok és olaszok is, az erősödő német (értsd birodalmi) kulturális befolyás ellen kezdtek fellépni (309.).

Az eddig leírtakból is látszik, hogy a könyv nem hagyományos Isztria-történet. Isztria évezredekén át a Földközi-tenger vidékének háttérvidéke. Természetföldrajzi tényezők, úgy, mint az a tény, hogy Dalmáciával ellentétben nem közvetlenül a vízparton emelkedtek a hegyek, valamint a tenger viszonylag csekély halállománya, oda vezettek, hogy erős függőség alakult ki a tengerparti városok és az őket élelmiszerral ellátó falvak között (54.). Ez a sajátos mediterrán világ a Velencei Köztársaság 1797-es megszűntetésével lett a Habsburg és vele a közép-európai történelem része. A következő bő száz évben a városok, mindenekelőtt Trieszt, kisebb mértékben Pula a Monarchia leggyorsabban növekvő és fejlődő gócpontjai közé tartoztak. Ezzel szemben a szláv nyelveket beszélő hátszág lakossága kivrívóan nagy szegénységben élt. Simon egy ugyancsak divatos látásmódot érvényesít, mikor ezt a helyzetet a posztkolonizációs diskurzusba illeszti, és az Isztria iránt megnyilvánuló, elsősorban etnológiai jellegű érdeklődést a fejlett centrum és a fejleszteni kívánt „gyarmat” (de legalábbis periféria) közötti kapcsolat rendszerébe helyezi. A néprajzi érdeklődést tehát (részben legalábbis) nem a tudományos kíváncsiság, hanem az államérdek felől definiálja. Ennek részeként született meg Karl von Czörning etnikai atlasza (1857) is, amely egyben a soknemzetiségű birodalom képzetének első, igen nagy visszhangot kiváltó munkája (79.). Noha célja szerint Czörning az etnikai sokszínűséget és vele a lokális versus birodalmi identitás egységét kívánta ábrázolni, térképe a délszláv „hibrid” nemzeteszme dokumentuma is egyben. Azzal ugyanis, hogy a térképen a szláv dialektusokat összevontan ábrázolta, lényegében felvázolta azokat a leendő államnemzeti határokat, amelyek kialakítására majd a 20. században kerül sor (77.).

A könyv a következőkben évtizedenként tárgyalja az 1870 utáni fél évszázadot. A második fejezet hármasképp alcíme – Új birodalmi rend, kulturális egyenlőtlenségek és nemzeti mozgósítás (Neue imperiale Ordnung, kulturelle Hierarchisierung und nationale Mobilisierung) – lényegében a három lehetséges identitáskonceptiót jelzi, egyben kijelöli a következő évtizedek szereplőinek a körét is. Az első a Bécs által kínált lokális politikai autonómia, amely bár helyi ügyekben kompetens, lényegében a birodalmi érdekek szerint cselekszik. Isztria sajátosságát az adja, hogy ezt a lokális hatalmi lehetőséget egyszerre két csoport is meg kívánja ragadni: a városok zömmel olaszos identitású polgársága és a vidéki népességet, a lakosság abszolút többségét képviselő szláv értelmiség (értsd ezalatt a délszláv, pánszláv, szlovén, horvát, illír mozgalmakat). A kínálkozó politikai teret eleinte a városokhoz kötődő, jellemzően liberális politikai nézeteket valló, olaszos elittek tudták kihasználni. Az új birodalmi rend ilyen módon voltaképpen az olasz elem megerősödését jelentette. Erre reagálva szerveződnek meg a szláv kulturális és politikai mozgalmak. Az Isztriai-félszigeten elsősorban a katolikus klérus volt az, amely e nemzeti mozgalmat kezdeményezte és irányította. A következő fejezetekben újra és újra felmerül a katolikus egyház szerepe, amely az 1880-as évektől egyre hevesebb kritikákat kap, leginkább az olasz vezető értelmiség részéről, mondván, az egyház nemzetiségi propagandát folytat. A vita a századfordulón a liturgikus nyelv körül csúcsosodik ki. A hagyományos latint „olasz” befolyásként értelmező papság végül sikereket ért el, és Isztria templomaiban általánossá válik az ószláv liturgia (251.). Ahogyan az első évtizedben a szláv értelmiségiek, úgy az időszak második felében egyre inkább az olasz elittek érezték veszélyeztetve pozícióikat. A két értelmiségi csoportosulás közötti konfliktusok színterei változatosak: folyóiratok, egyesületek, politikai pártok, szövetkezetek. A sor korántsem véletlen. A „nemzeti ébredés” így módon a verbális célok megfogalmazásától halad a szervezeti, majd a gazdasági önállóság felé, közben pedig igyekszik szélesíteni társadalmi bázisát is. Ezen a ponton kerülnek célkeresztbe azok a „hibrid identitások”, amelyekről a recenzió elején már szó volt. A Habsburg Birodalom utolsó évtizedeiben a nemzeti mozgalmak vezetői rendre ezt a csoportot kívánják megszólítani, egészen pontosan választásra kényszeríteni. A „feladat” annál is inkább nehéz, hiszen számos folyamat, így az urbanizáció, a megnövekedett mobilitás, a hadsereg, a házi cselédség intézményesülése, a piacozás, tehát a mindennapi élet maga ebben az időben fokozottan kedveztek a több nyelvi és kulturális közegben mozogni képes embereknek.

Simon az 1900 és az 1910-es népszámlálásokon mutatja be, hogy ebben a hibrid világban az olyan „objektív” kategóriák, mint az anyanyelv, milyen élénk vitákat generáltak. Önmagában a nyelvi kategóriák is nehézséget okoztak a hatóságoknak, mivel nem kevesen az illírt vagy az isztriaiakat adták meg anyanyelvként. A rendkívül élesen kritizált, több helyütt megismételt adatfelvételek végül az olasz elem jelentős erősödését hozták ki eredményül. 1910-ben Isztriában 170 000 horvát, 150 000

olasz, 55 000 szlovén és 12 000 német anyanyelvű személyt írtak össze (322.). Simon kötetében egyébiránt a nemzetiségek változó számait nehéz követni. Nem véletlenül, hiszen gondolatrendszerének az alapja éppen az, hogy a népszámlálások, és általában a népességbecslések lényegében a hibrid identitások elleni küzdelem eszközei voltak.

Simon remek érzékkel mutatja be az Isztriai-félsziget tudományos és politikai elitjeinek egymás elleni küzdelmét, középpontba állítva a hibrid identitást, amely a nemzeti narratívák versenyének veszteseként a történelemtudományból is kihullt, illetve sokáig csupán az asszimilációs folyamat részeként volt értelmezhető. A magyar olvasó számára a kötet nem könnyű olvasmány, elsősorban rendkívüli adatgazdagsága, mikrotörténeti részletessége okán. Másrészt az elméleti koncepció mellett éppen ez a részletessége egyben hiánypótló is, hiszen olyan átfogó képet ad Isztria helyi politikai életéről, amely miatt joggal nevezhető alapk munkának. Valószínűleg nem sok magyar kutató fogja ezt a munkát folytatni, és feltenni olyan kérdéseket, vajon a hibrid nyelvhasználat miként valósult meg a mindennapokban, hogyan beszéltek az emberek a piacokon, miként jelent meg az identitás a nem verbális kommunikációs csatornában, például az öltözködésben vagy az építészetben. Ugyanakkor Isztria mint összehasonlítási alap minden bizonnyal hasznos lehet akár a Magyar Tengermellék értelmezésekor, akár más, többnemzetiségű régiókkal való párhuzamba állítva.